

E-LOGOS/2001

ISSN 1211-0442

Jiří Vaněk:

Příspěvek k metodologii vědy od Carla Mengera jako významný podnět pro moderní liberalismus

Tato práce vznikla v rámci grantového projektu
"F. A. Hayek a teorie spontánního řádu" financovaného
Grantovou agenturou České republiky (reg. č. 402/99/0848).

Resumé:

Studie nastiňuje základní rysy polemiky rakouského ekonoma Carla Mengera (1840 - 1921) s německou historickou školou o metodologické základy společenských věd a zejména ekonomie. Spolu s charakteristikou dvou směrů teoretického zkoumání ("realisticko empirického a "exaktního"), jež Menger rozlišoval, jsou vyznačeny také principy metodologického individualismu jako způsobu zkoumání protikladného tzv. organicismu.

Klíčová slova:

analogie - empirické zákony - exaktnost - metodologický individualismus - metodologický kolektivismus - organicismus - reálné typy

Rakušan Carl Menger (1840 - 1921), profesor Vídeňské university, jenž se zároveň podílel i na řízení ekonomické praxe ve své zemi (např. v rakouské měnové komisi), je současnými liberálními teoretiky zvláště ceněn za své průkopnické impulsy pro metodologii ekonomické vědy a vývoj rakouské školy mezního užitku, spjaté s prosazováním myšlenek liberalismu.

Menger se totiž zasloužil o podstatný krok v myšlenkové tradici rozvíjející subjektivní teorii hodnoty, jež sahá nazpět přinejmenším k některým myslitelům 17. a 18. století jako byli Angličan Nicolas Barbon (1640 - 1698) či Francouzi E. B. Condillac (1714 - 1780), A. R. Turgot (1727 - 1781) a J. B. Say (1767 - 1832). Již pro Barbona hodnota zboží vyplývá z jeho užitečnosti, tj.

schopnosti uspokojovat přání a potřeby lidí. Někteří spatřují rané formulace této myšlenkové linie již u některých středověkých učenců jako byl francouzský nominalistický filosof Jan Buridan (kolem 1295 - 1358) .

Klíčové místo mezi pozdějšími Mengerovými předchůdci zaujal německý národohospodář Hermann Heinrich Gossen (1810 - 1858). R. 1854 ve spise *Vývoj zákonů lidské komunikace a z nich vyplývajících pravidel lidského jednání* (*Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*) zformuloval své slavné zákony mezní užitečnosti: 1. zákon klesajícího mezního užitku, podle něhož mezní užitečnost zboží klesá s jeho rostoucí spotřebou až po bod nasycení a 2. zákon o vyrovnání vážených mezních užitků, jenž vyznačuje, že mezní užitečnosti z posledních jednotek spotřebovávaných statků se rovnají. Z tohoto přístupu lze vyvodit ještě další zákonitost, totiž o vyrovnávání mezní újmy z práce, což znamená, že mezní užitečnost zboží, jež je získávána za práci, se rovná mezní neužitečnosti, tj. mezní újmě ze zvýšeného pracovního úsilí.

V této souvislosti se připomíná, že s teorií subjektivní hodnoty, pravě tak, jak tomu bylo již u Gossena, je metodologicky spjato hedonistické pojetí člověka a jeho potřeb. Tato koncepce předpokládá, že každý člověk racionálně řídí své ekonomické jednání tak, aby dospěl k maximu slasti při minimu strasti. Slast ukájená spotřebou statků se měří užitečností, zatímco strastí je způsob získávání spotřebních předmětů prostřednictvím činnosti, prací. Právě strast spojená s pracovním výkonem je chápána jako záporná užitečnost, tedy neužitečnost (v anglické terminologii pak užívaný pojem "disutility of labor").

Tento přístup má své psychologické kořeny, jež se snaží další teoretici mezního užitku odstranit. Menger bude zdůrazňovat logickou rovinu úvah a rovněž tak český filosof a ekonom Karel Engliš (1880 - 1961) později ve svém pojednání o hodnotách zkritizuje Gossena za ona psychologická východiska a požaduje, aby příslušné procesy byly zvažovány jen podle logických zásad, jež překlenou empirickou nesrovnatelnost spotřebních jednotek.

Mengerův příspěvek do této naznačené myšlenkové linie má principiální význam už proto, že ve svém díle vedle výkladů hospodářských procesů věnuje mimořádnou pozornost metodologické stránce ekonomické teorie. Učinil tak především ve spise *Zkoumání o metodě sociálních věd a politické ekonomie zvláště* (*Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften, und der Politischen Oekonomie insbesondere*) z r. 1883. Proto také F. A. von Hayek (1899 - 1992) r. 1934 prohlásil, že základní ideje rakouské školy náleží plně a zcela Carlu Mengerovi (Hayek, Carl Menger, přetištěno jako úvod k vydání Mengerových Základů ekonomie v r. 1981)¹⁾.

K důvodům takového vysokého ocenění z povolaných úst náleží zřejmě i klíčové postavení tohoto teoretika v tzv. Methodenstreitu neboli "sporu o metodu", jenž probíhal v devatenáctém století mezi Rakouskou školou a Německou historickou školou, v níž zaujímali stěžejní pozici nejprve Wilhelm Roscher (1817 - 1894) a později Gustav Schmoller (1838 - 1917).

Lze rozpoznat tři hlavní problémové okruhy, jimiž se uvedený spor intenzívně zabýval a v nichž se projevil Mengerův zásadní přínos:

1. neshoda v názoru o oprávněnosti deduktivních nebo induktivních postupů v ekonomii,

2. rozepře o existenci exaktních zákonů v ekonomické vědě,

3. rozpor ve stanovisku, zda v sociálních vědách má být uplatněn metodologický individualismus či kolektivismus.²⁾

S tím jsou vnitřně spjaté problémy, jež jsou rovněž dodnes pokládány za mimořádně významné z perspektivy současných teoretických i praktických potřeb, jak o tom svědčí kupř. hodnocení Lawrence H. Whitea z New York University, jenž je autorem úvodu k anglickému překladu Mengerových Zkoumání. Ten zdůrazňuje, že tímto spisem prolínají v první řadě dvě témata:

- za první, vymezení rozdílu mezi teorií a historií v ekonomii a vyznačení komplementární úlohy těchto přístupů;

- za druhé, podobnosti a odlišnosti mezi sociálními naukami (zvláště ekonomikou) a přírodovědou.³⁾

Menger začíná své pojednání požadavkem odlišit a nesměšovat teoretické a historické disciplíny ekonomického studia. Každá z těchto oblastí má své badatelské cíle a tomu odpovídá i nutnost volit příslušné metody. Proto nelze mluvit o tom, že "politická ekonomie" (political economy) má jen jednu metodu.⁴⁾

Z hlediska rozdílného obsahového zaměření pak Menger stanoví svou klasifikaci ekonomických věd: "Podle toho musíme na poli ekonomie pro naše speciální účely rozlišovat tři skupiny věd: za první, *historické* vědy (historii a hospodářskou statistiku), jež mají za úkol zkoumat a popisovat individuální povahu a individuální souvislosti ekonomických jevů, za druhé *teoretickou* ekonomii, která má probádat a zaznamenávat obecnou podstatu a všeobecné spojitosti těchto jevů (jejich zákony), a konečně za třetí *praktické* národohospodářské vědy, jež mají za cíl studovat a provést deskripci základních principů vhodného jednání (přizpůsobeného různým podmínkám) na poli národního hospodářství (národohospodářská politika a finanční věda)."⁵⁾

Nutno si přitom uvědomit, že zkoumáním individuálních jevů nemá Menger na mysli výzkum jednotlivého. Výslovně odlišuje *individuální* a *singulární*. Opakem individuálního je *obecné*, kdežto oppositum singulárního je *kolektivní*. Určitá národnost, nějaký stát, konkrétní ekonomika, asociace a spolky apod. uvádí jako příklady individuálních fenoménů; nejsou však jevy singulárními, nýbrž kolektivními. Naopak formy zboží, hodnoty (of the use value), podnikatelů atd. jsou obecnými, leč nikoliv kolektivními fenomény. Nicméně rozdíl mezi průzkumem individuálního a bádáním o obecném je tím, co vždy odlišuje historické sociální vědy od teoretických.⁶⁾

Byla to podle Mengera právě Německá historická škola, kdo zmíněným odlišnostem neporozuměl: směšovala ekonomickou historii s teoretickou ekonomikou a tu zase také s praktickými národohospodářskými vědami. Mengerovi jde ovšem o nesměšování přístupů a způsobů zkoumání i výkladu, nikoliv o to, že by jeden z těchto způsobů byl mylný či nepřinášel užitečné výsledky.

Historie i teorie mají své plné oprávnění, ale rozdílné úlohy a výsledky. "*Teoretickou* cestou chápeme konkrétní fenomény (na základě odpovídajících teoretických věd) tak, že v nich

rozpoznáme speciální případy jisté pravidelnosti (shody se zákonem) v následnosti, nebo koexistenci jevů.... Podle toho chápeme v konkrétním případě stoupání půdní renty, klesání úroku z kapitálu apod. *teoretickým* způsobem, poněvadž tyto fenomény se nám ukazují (na základě našeho teoretického poznání) jako zvláštní exemplifikace zákona půdní renty, zákona kapitálového úroku atp. Jak historie, tak obecná teorie sociálních jevů nám takto poskytují jisté porozumění sociálním a ekonomickým jevům."⁷⁾

Za rovněž matoucí považuje Menger směšování teoretické ekonomie s národohospodářskou politikou. Nauka o obecné podstatě je něco jiného než věda o účelném řízení; stejně nelze ztotožňovat chemii s chemickou technologií, fyziologii s anatomií a chirurgií.⁸⁾ Vyjádřeno obecně, popisné výroky nutno oddělit od hodnotových a normativních tvrzení. Zde v úsilí o čistotu racionální logiky se Menger stává předchůdcem obdobné snahy o myšlenkovou ryzost, jíž se vyznačovalo metodologické úsilí Karla Engliše, obsažené v rozlišování tří myšlenkových řádů (kauzálního, teleologického a normologického). Není to jistě náhoda, že Engliš se pak začleňuje do této ideové linie, z níž čerpá podněty soudobý liberalismus.

Náhodou není zřejmě ani srovnání různých rovin ekonomického bádání s odpovídajícími rovinami přírodovědných disciplin. Při svých dalších úvahách o povaze obsahu ekonomické teorie Menger totiž v takovéto komparaci dále pokračuje: "Není dnes mezi metodology rozšířenějšího názoru, než že v jisté oblasti jevového světa, a to především v přírodě, lze zaznamenat přesně vymezené typy a typické vztahy; naproti tomu v jiných sférách, obzvláště v terénu sociálních jevů, že mohou být jenom méně přesná zjištění. Jinými slovy, 'přírodní zákony' lze nalézt pouze v první oblasti, ve druhé pak toliko, 'zákony empirické'. Tento názor, často se vyskytující v obecné teorii poznání, je omyl... vysvětlitelný tím, že to, co se při bližším ohledání ukáže jako výsledek rozdílné *orientace* v teoretickém zkoumání, je v individuálních oblastech jevového světa interpretováno jako výsledek odlišné povahy *fenoménů*."⁹⁾

Tento názor může být chápán také jako další významný krok na cestě metodologických sporů, jež posléze ve druhé půli dvacátého století vyústily v přiblížení přírodních a společenských věd v důsledku poznatků popírajících představu tuhého determinismu v přírodě. To ovšem ještě nemůže být stanovisko Mengerovo, jenž prohlašuje, že v přírodovědě i v sociálních naukách existují oba druhy zákonů, ty "empirické" i ty "exaktní". Připouští, že zákony následnosti a koexistence společenských jevů jsou méně jistotné, a tudíž méně disponibilní pro predikci. Jde však podle něj jen o rozdíl stupně, nikoliv o principální odlišnost.¹⁰⁾

Nicméně, celá tato pozice nikterak neubírá na závažnosti uvedenému tvrzení, že možná míra tzv. exaktnosti, přesného zjištění, tkví v subjektivní stránce vědy, ve způsobu badatelského zaměření. Na druhé straně ontologicky je možnost jak přesných, tak méně přesných poznatků zakotvena v přírodní i společenské realitě, třebaže sociální svět zřejmě vykazuje do určité míry objektivní dispozice pro menší poznatkové jistoty.

Výsledkem tohoto přístupu k poznávacím možnostem je Mengerovo vymezení dvou směrů "teoretického zkoumání", z nichž první nazývá realisticko-empirický a druhý exaktní. Oba mají své plné oprávnění, pokud si je badatel ve své metodologické reflexi vědom jejich potenci a mezí.

Realisticko-empirický způsob zkoumání vychází z úhrnu dosažené zkušenosti a postuluje dvě roviny poznatků: 1. reálné typy, 2. empirické zákony (typické vztahy).

V prvním okruhu, pokud jde o reálné typy, nastává obtíž v důsledku rozmanitosti empirické reality: ta je příčinou, proč nelze vyznačit přesně kategorie empirických forem. Domýšleno do důsledku, musel by být pro každou jevovou formu stanoven jeden zvláštní typ, čímž by se poznatková hodnota vytratila a ocitli bychom se znovu ve výchozím postavení celé badatelské snahy o myšlenkové uspořádání bohatě členité reality. Dodejme, že v tomto Mengerově poukaze se také skrývá myšlenka o rozdílu mezi typickými projevy jednoho jevu a typizovaným jevem, "reálným typem", jenž je už další postupnou abstrakcí.

V rovině empirických zákonů se naskytá tradičně rozeznávaná obtíž zpravidla neúplné indukce, na jejíž charakter upozorňoval již Aristotelés. I Menger připomíná tuto antickou autoritu a dodává, že ani mimořádné Baconovo úsilí zpřesnit tuto metodu nevedlo k plným zárukám. Pozorovatelná pravidelnost, následnost a koexistence jevů není nikterak zaručeně extrapolovatelná, taková extrapolace sahá za hranice naší zkušenosti.

Tyto výsledky empirické roviny vědecké práce i jejich principiální omezení platí podle Mengera jak v "etickém světě a v ekonomii", tak v případě přírodních jevů. Rozdíl mezi "teoretickými sociálními naukami" a "teoretickými přírodními vědami" je tedy spíše rozdílem mezi zkoumanými fenomény, nikoliv odlišností metod, zdůrazňuje Menger.¹¹⁾

Exaktní způsob zkoumání probíhá vlastně v modelovém způsobu myšlení. Je založen na principu, že typické jevy, vyskytující se za určitých podmínek, musí se vždy znovu objevit, pokud nastaly tytéž podmínky. Toto pravidlo se vztahuje nejen na podstatu takových jevů, ale i na jejich měřítko.

"Avšak způsob, jímž teoretický výzkum dosahuje tohoto cíle je zásadně jiný než Baconova empiricko-realistická indukce. Je takovýto: snaží se zjistit *nejjednodušší elementy* veškeré zkoumané reality, prvky, jež musí být myšleny jako přísně typické, právě proto, že jsou nejjednodušší. K těmto elementům se dospívá prostřednictvím pouze dílčí empiricko-realistické analýzy, tj. bez ohledu na to, zda mohou existovat nezávisle na okolní realitě, a dokonce i na to, mohou-li být vůbec uvažovány čistě samy o sobě. Tímto způsobem teoretický výzkum dospívá k jevovým formám, jež jsou *kvalitativně* přísně typické, k výsledkům teoretického bádání, které - aby byly jisté - nemohou být plně testovány empirickou realitou (neboť jevové formy, o nichž zde uvažujeme, kupř. absolutně čistý kyslík, čistý alkohol, čisté zlato, osoba sledující pouze ekonomické cíle atd. existují toliko v naší mysli). Avšak tyto výsledky odpovídají specifickému úkolu exaktní orientace teoretického výzkumu a jsou nezbytným základem a předpokladem pro získání *exaktních zákonů*."¹²⁾

Když Menger dále rozvíjí toto metodologické pojetí vědeckého poznání, věnuje zvláštní pozornost právě "dogmatu o vlastním zájmu" v teoretické ekonomii, jenž byl jako jeden z příkladů už jmenován ve shrnujícím vyznačení cesty k "exaktní" rovině vědy. Odmítá výtky německé historické školy, jež v tomto dogmatu spatřovala nepřipustnou jednostrannost s odkazem na to, že lidé jsou ve svém jednání vedeni také mnoha dalšími zájmy a záměry, jež rovněž ovlivňují hospodářské počínání ekonomicky aktivních subjektů, ať už jsou takovými

podněty přátelství, láska, zvyky, cit pro spravedlnost, či smysl pro veřejné dobro.¹³⁾ Nepopírá empirické fakty těchto rozmanitých motivů a impulsů lidské aktivity, ale usiluje o pochopení smyslu takové abstrakce, jakou ono uvedené "dogma" představuje.

"Aristotelés a Hugo Grotius jistě nebyli na pochybách, že k formování států přispěly ještě jiné faktory než společenský cit. Hobbes zajisté nepřehlížel fakt, že konflikt zájmu odloučených jednotlivců nebyl výlučným hybatelem sociálních útvarů, právě tak jako Spinoza věděl, že pud sebezáchovy se nestal jeho jediným vlastním hybným principem. A Helvetius, Mandeville a A. Smith rozpoznali stejně jako kterýkoli stoupenec historické školy německých ekonomů, že vlastní zájem není výhradním činitelem v lidském životě."¹⁴⁾ S těmito určeními je to jako s neempirickými pojmy a zákony v přírodovědě. Formule o sledování vlastního zájmu má tak obdobné postavení jako v chemii koncepty čistých prvků, v mechanice tělesa ve vakuu apod. Obdobně se vychází z poznatku, že v ekonomickém jednání sobecké zájmy převažují, a ten je pak formulován na "exaktní" rovině v čisté podobě.

K takovýmto formulacím se dospívá, jak již řečeno, ze stanovení nejjednodušších typických prvků. Určit je a postupovat od nich ke konstrukci exaktních zákonů představuje poznávací postup, jenž bývá v metodologii sociálních věd označován jako metodologický individualismus. Menger se k jeho principu vrací i v dodatcích ke svým Zkoumáním a odvolává se na Aristotelovo chápání vzniku společnosti, vyjádřené v jeho Politice.

Předmětem diskuse jsou již úvodní partie tohoto klasického spisu, pojednávající o pojmu, vzniku, významu a složkách obce. Lze tu nalézt vyjádření, jež se stala podkladem pro tzv. organistické pojetí. Jsou to zejména tyto pasáže: "*Ale obec je ve skutečnosti od přirozenosti dříve než domácnost a než každý jednatel. Neboť celek jest nutně dříve než jeho část; zruší-li se totiž celek, nebude již noha nohou ani ruka rukou, leč podle jména, jako když někdo mluví o ruce z kamene jako o ruce; neboť bude-li mrtvá, bude jen taková, pojmové označení každé věci závisí však od možnosti jejího výkonu, a proto nemá-li již takové vlastnosti, nesmí se říkat, že jest totožná, nýbrž toliko stejnojmenná. - Jest tedy zjevné, že obec jest jednak útvar přirozený, jednak jest dříve než jednatel; neboť jestliže si jednatel sám o sobě nestačí, bude k obci v téměř poměru, jako ostatní části k celku...*"¹⁵⁾

Toto stanovisko bylo často interpretováno jako tvrzení, že stát je stejně starý jako lidská bytost. Podle toho by tedy byl předem dán samotným faktem celku účel společenského soužití, sociální útvary by byly dány nadindividuální teleologií. Menger však zdůrazňuje, že uvedenými slovy Aristotelés mluví již o hotové, takřkajíc civilizované společnosti a jejích útvarech, nikoliv o tom, jak tato společnost vzniká. To, o čem takto řecký mudrc vypovídá, je již dohotovený stav, jenž se postupně formoval bez záměru, který by byl totožný s výsledkem.¹⁶⁾

Sám Aristotelés výslovně vysvětluje, že nejpůvodnější spojení mezi lidmi, svazkem mezi mužem a ženou počínaje, je následkem bezprostředního postupného spolčování. Když totiž charakterizuje metodu zkoumání společnosti a poměr obce a jednotlivce, prohlašuje: "*Jako v ostatních oborech, tak i v tomto každý asi nejlépe bude postupovat tak, bude-li věci sledovat od počátku, jak vznikají a se vyvíjejí. - Jest tedy nutno, aby se nejprve sdružovali jednotlivci, kteří bez sebe být nemohou....*"¹⁷⁾ A o něco dále upřesňuje: "*Lidé totiž žili roztroušeně, a tak za dávných časů bydleli... Konečně dovršená a dokonalá společnost, utvořená z více dědin, jest*

obec, společenství, které takřka dosáhlo již cíle veškeré soběstačnosti a které sice vzniklo pro zachování života, ale trvá za účelem života dobrého. Proto každá *obec* zrovna jako původní společnosti jest útvar přirozený. Obec totiž jest jejich konečným stavem a přirozenost je konečný stav; neboť jaká jest každá věc po ukončení svého vývoje, tomu říkáme přirozenost každé jednotlivé věci, jako například člověka, koně nebo domu... Z toho jest tedy zřejmo, že *obec jest útvar přirozený* a že *člověk jest bytost přirozeně určená pro život v obci...*"¹⁸⁾

U Aristotela ovšem takto přece jen nakonec prosakuje teleologie sociálního pohybu, zjevující se naplněním uplatněné energie, již nazývá entelechií. Nicméně ten sociální pohyb sám je postupným děním a jím vznikající sociální útvar není od počátku hotovým celkem. O tohle právě Mengerovi šlo. Odtud vzchází jeho metodologický individualismus spočívající na názoru, že sociální fenomény vznikají jako nezamýšlený výsledek činnosti a součinnosti jednotlivců. S tím pak je spjata kritika protilehlého stanoviska, tzv. organicismu, rozvíjená v úvaze o možných analogiích mezi sociálními jevy a přírodními organismy.

Moderní organicismus si uchoval z původních Aristotelových výměrů jen onen poznatek o vztahu hotového celku a částí. Tak Fr. C. v. Savigny, jehož slova z r. 1815 Menger cituje, prosazoval metodologické uplatňování principu, že neexistuje žádný samostaný, izolovaný jedinec, každý je vždy částí sociální společenství (rodiny, národa) a je i pokračováním, prodloužením předchozí historie.¹⁹⁾ Organicismus byl ideovou pozicí německé historické školy v ekonomii a hledisko, jež sdílel Menger, odsuzoval jako atomismus, v jehož pohledu se tříští jednotný celek v navzájem odloučená individua a jejich akce. Oproti tomu požadovala historická škola metodologický kolektivismus, jenž ve svém výsledku znamenal představu záměrně se utvářejícího kolektivního ("organického") celku.

Menger prohlašuje, že "jednostranný kolektivismus v uvažování o ekonomických jevech je prostě pro exaktní směr teoretického zkoumání nepřiměřený".²⁰⁾ Nikterak ale nepopírá potřebu *genetického* zřetele, sledování vývojových cest, jimiž se příslušné jevy utvářejí v souhrnných souvislostech. To je ovšem pole *realisticko-empirického* zkoumání, kdežto pro *exaktní* rovinu studia je adekvátní právě individualistický přístup.

V tomto rozlišení lze spatřovat jistou analogii jiného specifického rozeznávání odlišných ideových přístupů, formulovaných v liberalistické linii ekonomických koncepcí, totiž Englišova vymezení rozdílných úloh tzv. kauzálního a teleologického myšlenkového řádu: zatímco příčinné souvislosti vysvětlují hromadné jevy, úvahy pod zorným úhlem kladeného účelu objasňují individuální aktivitu.²¹⁾ Další krok pak učiní Hayek, jenž vyhlásí, že společenským vědám přísluší charakter systematického subjektivismu a individualismu. Oproti tomu "kolektivistické předsudky" bude považovat za omyly scientistického přístupu, který "považuje za fakta ony celky, které jsou pouze běžnými laickými generalizacemi."²²⁾ Menger ovšem ještě odmítá oprávněnost kolektivistické metodologie pouze ve sféře "exaktního" bádání.

S metodologickým kolektivismem byl zprvu odmítnut i organicismus, avšak metodologická situace se stane složitější, když je třeba podrobněji zvážit možnosti a meze analogií mezi sociálními jevy a přírodními organismy. Sám Menger rozeznává možné podobnosti z hlediska dvojího měřítko: 1. podle funkce a 2. podle původu.

Z hlediska analogie podle funkce lze nalézt mnohé sociální fenomény, včetně řady ekonomických, jež plní své funkce jako údy sociálního celku a jsou fungováním celku podmíněny a ovlivňovány.

Rovněž se zřetelem k původu můžeme podle Mengerova vystopovat u četných sociálních a ekonomických institucí období s přírodními organickými celky: "Ukazují se nám rovněž spíše jako „přírodní“ produkty (v jistém smyslu) jako *nezáměrné výsledky historického vývoje*. Pomysleme kupř. na fenomén peněz, instituci, jež v tak velké míře slouží blahu společnosti a ještě u mnoha národů nepochybně nikterak není výsledkem rozhodnutí řízeného vládními orgány (establishment) jako sociální institucí či pozitivní legislativou, nýbrž jsou *nezáměrným* výsledkem dějinného vývoje. Stačí, abychom takto pomysleli na právo, jazyk, vznik trhu, původ společenství a států atd."²³⁾

Po takovémto obratu optiky se stává analogie s přírodními organismy jaksí dvojznačnou. Přesto tento moment nebývá Mengerovými vykladači konstatován a interpretačně vytěžen. Jedna z janusovských tváří uvedeného srovnání (analogie podle funkce) je myšlenkově obrácena k představě hotového uzavřeného, teleologicky pojatého, svou finalitou určeného celku a je v rozporu s metodologickým individualismem. Avšak druhá tvář komparace (analogie podle původu, pokud je míněn původ způsobený samostatným, předem necíleným přírodním procesem), idea *nezáměrného* vývoje jevů skládajících se ve své součinnosti posléze v propojený celek, to je už představa, jež hledisku spontánního utváření neprotiřečí.

K sociálním fenoménům, na nichž se Menger zvláště výrazně snaží demonstrovat jejich spontánní vznik, náleží především peníze. Ekonom vysvětluje, že se nezrodily jako hotově nadeklarovaný institut, zřízený pro společné sociální dobro, nýbrž během snahy jednotlivců o efektivní směnu té části svých produktů, kterou už sami nemusili spotřebovávat. S tím byla spojena přirozeně se prosazující tendence uplatňovat na trhu zboží co nejměnitelnější, dělitelné, přenosné. Tak se vyvinuly peníze bez jakýchkoli vnějších zásahů a úředních nařízení.²⁴⁾

Podle tohoto modelu postačuje k ustavení celospolečensky fungujících fenoménů původní aktivita individuálních činitelů, sledujících jen mezi sebou své dílčí záměry a předávajících si navzájem při takových společných aktivitách jen k tomu nezbytné informace.

Tento model je zářezem způsobem obdobný tomu, který prezentují výzkumy v oblasti přírodních věd prováděné příslušníky výzkumného týmu belgického fyzika a chemika Ilyi Prigogina, jenž na rozhraní sedmdesátých a osmdesátých let dvacátého století filosoficky zobecnil své průkopnické poznatky o vzniku nových jevů a absenci přísného determinismu v přírodě. Ve své bruselské přednášce z r. 1979 o "řádu a neuspořádanosti ve vědní politice" se zmínil o výsledcích člena svého týmu J. L. Deneubourga, který v rámci výzkumu analogií mezi přírodou a společností věnoval pozornost popisu určitých fází stavby hnízd termitů:

"Problém složitosti tu může být formulován následujícím způsobem: jakou informaci musí dostat každý jednotlivý termít ke stavbě této, v jeho měřítku ohromné budovy? Odpověď je překvapující: informace nezbytná pro každého termíta je minimální, jde o interakci v samotném momentě výkonu práce, jež vede ke koherenci, k přechodu od neuspořádanosti fluktuací k organizovanosti.

Výzkum těchto úkazů, vznik organizovanosti prostřednictvím fluktuace, je ústředním bodem prací, jimiž se naše skupina zabývá. Je zřejmě lákavé extrapolovat. Studovat lidskou složitost metodami kombinujícími všechny nástroje, jež dnes máme k dispozici, informatiku, využití počítačů, nové matematické nástroje. Otázce, jaké informace je třeba ke stavbě mraveniště termitů, odpovídá otázka: jaké informace je třeba k pochopení struktury města, která je výsledkem interakce společenských skupin a různých společensko-ekonomických oblastí?

Jiným příkladem bylo: podle jakých zákonů se diferencuje geologická uspořádanost? I zde jde o současnou existenci nahodilého a nutného a fluktuace, dnešní neuspořádanost, determinuje zítřejší organizovanost."²⁵⁾

Takto přírodovědec ve dvacátém století ve sféře svého výzkumu si klade tytéž otázky a nalézá stejné odpovědi jako rakouský ekonom o století dříve, když se ptal: "Jak je možné, že ty instituce, jež slouží veřejnému blahu a jsou mimořádně významné pro jeho vývoj, vznikají bez *společné vůle* (Gemeinwillen), jež by je ustavovala?"²⁶⁾

A přestože je, jak patrně, doposud v moderní teorii analogie mezi sociálními a přírodními procesy považována za heuristicky přínosnou, Menger sám nabádá k opatrnosti při jejím užívání. Jeho námitky v tomto směru jsou několikastupňové:

1. jen část sociálních fenoménů vykazuje analogii s přírodními organismy, neboť jejich značný počet je důsledkem výslovné dohody mezi členy společenství či pozitivního zákonodárství. To je pak výsledek lidské kalkulace, již vytvoří množství názorů sloužících jedinému cíli.
2. nekompletnost sledované analogie je dána i tím, že neplatí časté vágní tvrzení, že celek a jeho části jsou si zároveň příčinou a účinkem. Podle Mengera jsou přírodní organismy složeny z prvků, jež slouží celku "zcela mechanickým způsobem. Jsou výsledkem čistě kauzálních procesů, mechanickou hrou přírodních sil. Na takzvané sociální organismy naopak nelze jednoduše nahlížet jako na produkty čirého působení mechanických sil a nelze je ani tak interpretovat. Jsou spíše rezultátem lidských snah, myšlenkového úsilí, citění a jednání lidských bytostí."²⁷⁾

Zde se projevuje náhled na přírodní síly, jenž převažoval v proměněných podobách až do druhé poloviny dvacátého století, kdy proti pouze mechanickému výkladu přírodních procesů vystoupil právě I. Prigogine. Nelze tudíž Mengerovi vytýkat, že v přírodě spatřoval dominanci mechaniky, spíše je závažné, co vyvozuje pro společenské vědy.

Ve svém výkladu rozvádí myšlenku, že je třeba konkrétně posuzovat sociální fenomény podle toho, zda vznikly záměrnou volbou a rozhodnutím či spontánně, neúmyslně. Z toho plyne metodologický závěr, že spolu s "organickou" interpretací (tam, kde odpovídá skutečnosti a je tudíž na místě) nutno uplatnit ve značné míře interpretaci "pragmatickou", sledující onu nezáměrnou genezi.

Zároveň však varuje před přílišnou přibližností a povšechností organistické analogie vůbec.

Kromě řady jiných rozdílů je tu jeden zásadní, jež Menger sám zmiňuje: "Poslední elementy, k nimž exaktní teoretická interpretace přírodních fenoménů dospívá, jsou ‚atomy‘ a ‚síly‘. Obojí je

neempirické povahy. „Atomy“ si vůbec nemůžeme představit a přírodní sílu pouze podle jejich projevu a rozumíme jimi jen neznámé příčiny reálných pohybů. Z toho nakonec vzchází pro exaktní výklad přírodních fenoménů zcela mimořádné obtíže. V exaktních sociálních vědách je tomu jinak. Zde jsou lidská individua a jejich snahy, konečné prvky naší analýzy, empirické povahy a takto exaktní teoretické sociální vědy mají oproti exaktním přírodním vědám velkou výhodu.“²⁸⁾ L. White tuto okolnost ještě přeformulovává z hlediska celku a částí: "Přírodovědci stojí před objekty svého studia a znají úhrnný celek bezprostředněji než elementy, zatímco sociální badatel nahlíží z perspektivy zevnitř a vnímá prvky více nezprostředkovaně než celky či struktury, oněmi prvky vytvářené."²⁹⁾

Tím se nově exponují problémy metodologického individualismu, náležející do roviny označované Mengerem jako "exaktní" zkoumání. Zároveň však také vyvstává znovu problém klasifikace věd s jejich příslušnými metodami, jež nemají být zaměňovány, aby úsilí o poznání neskočilo zmatkem.

Základní námitky, jež Menger vznáší jsou:

1. věda nesmí směřovat hodnoty a fakta, musí zůstat hodnotově neutrální.
2. nutno se vyhnout chybám historicismu, který se snaží extrapolací minulosti formulovat historické zákonitosti, jejichž znalost by umožňovala usuzovat na budoucí vývoj.

Celkově jde Mengerovi prvořadě o uznání svébytné povahy exaktní roviny ekonomického zkoumání se stejnou platností a tímž významem, jaký tato rovina má ve sféře přírodovědy. Po filosofické stránce je jeho pozice vykládána někdy jako moderní pokračování aristotelské tradice. V tomto smyslu chápe Mengerův odkaz Barry Smith, jenž zdůrazňuje, že v něm jde o koncepci apriorní ekonomie.³⁰⁾ Není to ovšem apriorismus kantovského typu, ačkoliv se vyskytl i pokus o takovou interpretaci (od Josepha Dobretsbergera r. 1949). Byly vyhledávány i leibnizovské kořeny Mengerova myšlení a jeho realistická povaha.³¹⁾ Tyto analýzy prokazují, že také ekonomická věda má své filosofické fundamenty, jež jsou patrné zvláště v metodologii.

Poznámky:

- 1) Viz White, Lawrence H., Introduction to the New York University press edition, in: Menger, Carl: Investigations into the Method of the Social Sciences with special reference to economics, New York University Press, New York and London 1985, s. IX).
- 2) Viz o tom souhrnně: Loužek, Marek: Methodenstreit jako nejvýznamnější metodologický spor v dějinách ekonomie, diplomová práce na VŠE v Praze (katedra filosofie FIS, ved. doc. dr. J. Pavlík), 1998, s. 6.
- 3) Viz White, cit. d., s. X - XII.
- 4) Menger, Investigations..., cit. vyd., s.23.
- 5) Tamtéž, s. 38 - 39.

- 6) Viz tamtéž, s. 37.
- 7) Tamtéž, s. 44 - 45.
- 8) Viz tamtéž, s. 46.
- 9) Tamtéž, s. 50 - 51.
- 10) Viz tamtéž, s. 52.
- 11) Viz tamtéž, s. 59.
- 12) Tamtéž, s. 60 - 61.
- 13) Srv. tamtéž, s. 83 - 84.
- 14) Tamtéž, s. 88.
- 15) Aristotelés, Politika, přel. A. Kříž, Jan Laichter, Praha 1939, s. 5.
- 16) Srv. Menger, Investigations..., s. 220 - 221.
- 17) Aristotelés, cit. d., s. 2.
- 18) Tamtéž, s. 3 - 4.
- 19) Menger, cit.d., s. 91.
- 20) Tamtéž, s. 93 - 94.
- 21) Srv. kupř. Engliš, K.: Věčné ideály lidstva
- 22) Hayek, F. A. v.: Kontrarevoluce vědy, Liberální institut, Praha 1995, s. 38.
- 23) Menger, cit. d., s. 130.
- 24) Viz Menger, cit. d., zvl. s. 152 - 155.
- 25) Prigogine, I.: Ordre et desordre dans le politique scientifique, in: Comité de recherche de science et politique de l'Association internationale de science politique, Bruxelles, 1980, s. 37 - 58.
- 26) Menger, cit. d., s., 146.
- 27) Tamtéž, s. 133.

28) Tamtéž, s. 142.

29) White, L., cit. d., s. XII.

30) Viz Smith, Barry: Aristotle, Menger, Mises: An Essay in the Metaphysics of Economics, in: History of Political Economy, Annual, Supplement to vol. 22 (1990), s. 263 - 288.

31) Přehled interpretací filosofických základů Mengerovy metodologie ekonomických věd podává uceleně Loužek, M.: cit. d., s. 41 - 47.